

تکلیف زنان در جامعه منتظر امام مهدی (عج) از منظر آیات و روایات

لیلا حنیفی^۱

چکیده

انتظار موعود جهانی در همه ابعاد زندگی منتظران اعم از بُعد فکری، نظری و عملی تأثیر می‌گذارد و به همه ی اعمال و رفتار آنان جهت می‌دهد. منتظران باید در میدان عمل بکوشند تا زمینه های ظهور دولت حق را فراهم نمایند. از سوی دیگر زنان که بخش مهمی از پیکره امت اسلامی را تشکیل داده و وظیفه ی حساس تربیت نسل منتظر را نیز بر عهده داشته‌اند؛ همواره مورد توجه بزرگان دین قرار گرفته و برای آنان برنامه هایی خاص تعبیه شده است لذا این پژوهش درصدد است تا تکلیف زنان در جامعه منتظر امام مهدی (عج) را از منظر آیات و روایات تبیین نماید. در نتیجه به دست آمد که زنان منتظر برای آن که به تکلیف خود در راستای زمینه سازی ظهور حکومت امام مهدی (عج) عمل کرده باشند باید در حوزه فردی به شناخت حقوق زن در اسلام، شناخت امام عصر خویش و یاد او، حجاب و عفاف و تهذیب نفس و در حوزه خانوادگی به آرامش همسر، تداوم بخشیدن نسل آدمی، پوشاندن عیوب همسر و تقویت باورهای دینی فرزندان و کنترل و نظارت آنان و ذکر فضایل اهل بیت و فرهنگ آنان و همچنین توجه به عنایات اهل بیت (علیه السلام) بپردازند. جمع آوری اطلاعات این مقاله به شکل کتابخانه ای بوده و شیوه ی نگارش نیز به شکل توصیفی است.

واژگان کلیدی: تکلیف، تکلیف منتظر، جامعه منتظر، زنان منتظر، منتظر

---

^۱ طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه حضرت ولیعصر (عج)، hanifileyla20@gmail.com

۱. مقدمه

خانواده اساس اجتماع است و در فرهنگ اسلام اهمیت و منزلت بسیاری دارد. در اسلام هیچ بنیانی نزد خداوند دوست داشتنی تر از ازدواج نیست، ازدواج پیوند الهی و بهترین نهاد سازندگی اجتماع محسوب می شود. اصلاح هر جامعه به اصلاح افراد آن بستگی دارد و اصلاح هر فردی نیز بی تأثیر از خانواده به ویژه زن آن خانواده نیست. اسلام نقش زن در تربیت فرزندان را بسیار مهم و اساسی می داند، همچنین تأثیرگذاری در جهت گیری های مرد خانه نیز نقش مهمی دارد. در این زمینه امام خمینی (ره) فرمودند: «قرآن کریم انسان ساز است و زنان نیز انسان ساز هستند، وظیفه زنان انسان سازی است.» لذا چون زن اساس شکل گیری هویت خانواده است می تواند در نقش های مادری، همسری، خواهری و دختری نقش ویژه در اصلاح جامعه داشته باشد. در دوران غیبت امام عصر (عج) همه انسان ها در برابر امام عصر خود مسئول هستند و برای زمینه سازی ظهور آن حضرت وظایفی در جامعه بر عهده دارند که در این میان زنان که نصف جمعیت جامعه را تشکیل می دهند نقش بیشتری دارند. زیرا علاوه بر نقش خودسازی که نقش عمومی همه انسان ها است نقش دیگرسازی یعنی تربیت نسل منتظر را نیز بر عهده دارند. در عصر حاضر که زن و خانواده در آماج حملات فرهنگی دشمنان قرار دارند، زن منتظر باید از وظایف اصلی خود که مهمترین آنها شناخت امام عصر خود و گسترش تقوا و عفاف است شناخت و آگاهی داشته باشد. سپس با انتقال ارزش های دینی به فرزندان خود و تربیت افراد شایسته بتواند از یک طرف امنیت روحی و روانی را به جامعه هدیه بدهد و از طرف دیگر مسئولیت خود را در زمینه سازی ظهور ولی زمان خود به انجام برساند.

در پژوهش های پیشین ابراهیم شفیعی سروسنانی در کتاب «معرفت امام زمان (عج) و تکلیف منتظران» به بررسی مبانی لازم برای فهم صحیح مهدویت پرداخته و کارهایی که فرد منتظر باید در زمان انتظار امام زمانش انجام دهد را بیان نموده است. مریم معین السلام و علی غلامی در کتاب «زن منتظر و منتظر پروری» به

بیان کلیاتی از نیازمندی‌های زنان برای حضور فعال در جامعه و مهیاسازی زمینه‌ی ظهور پرداخته و راهکارهای عملی و نیز روش‌های سنجش میزان موفقیت در عمل به وظایف را بیان نموده است. شهناز فروزان در پایان‌نامه «مشخصات و وظایف منتظران از منظر آیات و روایات» در ابتدا بر اساس قاعده لطف نیاز اساسی انسان را امامت دانسته و سپس تکالیف منتظران را در زمان غیبت امام عصر (عج) تبیین کرده است. لیلا امیدی در پایان‌نامه «نقش زنان حکومت جهانی حضرت مهدی (عج)» به جایگاه نقش زنان در زمینه‌سازی حکومت جهانی امام مهدی (عج) در دو بعد خانواده و جامعه پرداخته است. محمود ملکی راد در مقاله «آثار انتظار و وظایف منتظران از منظر مقام معظم رهبری» اعتقاد داشته به این پرسش که از منظر رهبری انتظار چه آثاری دارد و منتظران چه وظایفی دارند پاسخ درستی داده نشده است لذا جهت تبیین این پاسخ به آثار مکتوب و منقول مقام معظم رهبری مراجعه کرده است.

در اکثر موارد یاد شده به وظایف منتظران در حوزه فردی، خانوادگی و اجتماعی در راستای آماده‌سازی ظهور پرداخته شده است اما هیچکدام به طور خاص به وظایف زنان در جامعه منتظر آن هم به گونه‌ای که تمام ابعاد را در بر گیرد؛ نپرداخته است. لذا از آن جایی که زن منتظر برای اینکه بتواند یک فرزند منتظر تربیت کند لازم است با وظایف اصلی خویش آشنا گردد و با درک عمیق معارف دین آنها را به فرزندان و خانواده انتقال دهد؛ این پژوهش می‌کوشد چند مورد از سازوکارهای تعلیم و تربیت نسل منتظر را با تکیه به قرآن و روایات معصومین (ع) ارائه دهد تا مادران بهتر بتوانند در جهت تقویت بنیان‌های دین داری در فرزندان خود تلاش نمایند. زیرا نسل بدون دین و معرفت، هرگز نمی‌تواند در آینده، پرچم‌دار حکومت جهانی حضرت مهدی موعود (عج) باشد. جمع‌آوری اطلاعات این مقاله به شکل کتابخانه‌ای بوده و شیوه‌ی نگارش نیز به شکل توصیفی است.

۲. مفهوم شناسی

در ادامه به بررسی معانی لغوی و اصطلاحی مفاهیم مورد نظر در این پژوهش می‌پردازیم.

۲.۱. منتظر

معنای لغوی منتظر با سه حرف اصلی [م ت ظ] را دهخدا؛ چشم داشته شد، مورد انتظار، کسی را چیزی که چشم راه او باشندرا آورده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۲/۴۶۸). در جای دیگر انتظار به معنای درنگ در امور، نگهبانی، چشم به راه بودن و نوعی امید داشتن به آینده است (مصطفوی، بی تا: ۱۲/۱۶۶). انتظار در اصطلاح یک حالت روانی به همراه درنگ و تأمل است، از این معنا دو نوع برداشت می‌توان داشت. حالت روانی و چشم به راهی، منتظر دست روی دست بگذارد و وضعیت موجود را تحمل کند و به امید آینده مطلوب، بدون هیچ‌گونه تلاشی فقط انتظار بکشد. این چشم به راهی و انتظار سبب حرکت، پویایی عمل و آمادگی وسیع‌تر گردد با مراجعه به متون روایی، مشاهده می‌شود که معصومان (ع) خیلی روشن با ارائه تصویری روشن از انتظار، روی برداشت نخست خط بطلان کشیده‌اند و انتظار را عملی نامیده‌اند (کارگر، ۱۳۸۷: ۹۰-۹۱).

از رسول گرامی اسلام (ص) نقل شده است که: «أفضل العبادِ انتظارُ الفرجِ برترین عبادت‌ها انتظار فرج است» (مجلسی، ۱۴۴۰: ۵۲/۱۲۲). انتظار موعود جهانی در همه ابعاد زندگی منتظر تأثیر می‌گذارد. در بعد فکری و نظری که زیربنای اعمال و رفتار انسان است، انتظار صحیح می‌طلبد که منتظر، بنیان‌های اعتقادی و فکری خود را تقویت کند تا در دام مکتب‌های انحرافی گرفتار نشود و یا به خاطر طولانی شدن دوره غیبت امان عصر (عج) به چاه یأس و ناامیدی سقوط نکند. در بعد عملی، انتظار به همه اعمال و رفتار انسان جهت می‌دهد و منتظر باید در میدان عمل بکوشد تا زمینه‌های ظهور دولت حق فراهم گردد. بنابراین منتظر در این بخش هم به ساختن خود و هم به سامان دادن جامعه همت می‌گمارد (بالا دستیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱/۱۳۹).

۳. تکلیف زن منتظر

زنان به عنوان بخش مهمی از پیکره امت اسلام، همواره مورد توجه خاص بزرگان دینی بوده‌اند و در احادیث دینی، زنان به عنوان جانشینان پیامبران در خانواده یاد شده‌اند که وظیفه حساس تربیت نسل‌های با ایمان و پاک را بر دوش دارند. زنان مانند مردان از ارزشمندی و قابلیت والا برخوردار هستند. اصولاً در مسیر معنویت و سازندگی و در بستر عقاید و احکام و اخلاق دین، انسان مطرح است. نه مرد و زن (قاسمی منفرد، ۱۳۸۹: ۴). بنابراین زن منتظر برای اینکه به تکلیف خود عمل کرده باشد و نقشی در

زمینه‌سازی ظهور حکومت امام عصر (عج) خود داشته باشد، در گام نخست خودش نسبت به دستورات دین شناخت و آگاهی کسب کند و در گام بعد با انتقال این ارزشهای دینی به فرزندان تربیت کننده نسل «مهدوی(عج)» باشند. در ادامه به برخی از تکالیف زنان منتظر در حوزه فردی و خانواده اشاره می‌گردد.

۳.۱. تکلیف زن منتظر در حوزه فردی

تربیت نسل منتظر در راستای زمینه سازی ظهور، امری مهم است که وظیفه آن بر دوش زنان با ایمانی است که احساس تکلیف می‌کنند. لذا زنان باید خودشان عامل به دستورات الهی باشند تا بتوانند معارف دینی را به فرزندان و جامعه انتقال دهند. در ادامه چند مورد از مهمترین تکالیف زن منتظر به اختصار بیان می‌گردد.

۳.۱.۱. شناخت حقوق زن در اسلام

اسلام دین مساوات و برابری است. این دین زمانی ظهور کرد که در شبه جزیره عربستان و دیگر سرزمین های جهان، نه تنها میان زن و مرد، بلکه میان انسان‌ها برابری معنا نداشت. در میان برخی از قبایل عرب اگر فردی صاحب دختر می‌شد یا او را زنده به گور می‌کردند یا باید تا آخر عمر، ننگ داشتن دختر را تحمل می‌کرد (نحل: ۵۸ و ۵۹). در چنان شرایطی، خداوند در قرآن کریم از زن و مرد در کنار هم یاد کرد و مبدأ خلقت هر دو آنها را «نفس واحد» معرفی فرموده است (عظیمی، ۱۳۸۶: ۳۱). «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً» (نساء: ۱). ای مردم از (مخالفت) پروردگارتان بپرهیزید؛ همان کسی که همه شما را از یک انسان آفرید و همسر او را (نیز) از جنس او خلق کرد و از آن دو با مردان و زنان فراوانی (روی زمین) منتشر ساخت. قانون خلقت تفاوت‌هایی را در زن و مرد بوجود آورده است، تا پیوند خانوادگی زن و مرد را محکمتر کند و شالوده‌ی وحدت آنها را بهتر بریزد. قانون خلقت این تفاوت‌ها را به این منظور ایجاد کرده است که به دست خود، حقوق و وظایف خانوادگی را میان زن و مرد تقسیم کند. این تفاوت‌های زن و مرد «تناسب» است نه نقص و کمال. قانون خلقت خواسته است با این تفاوت‌ها تناسب بیشتری میان زن و مرد _ که قطعاً برای زندگی مشترک ساخته شده‌اند- به وجود آورد (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۵۹-۱۶۱). آیاتی از قرآن کریم به زن و مرد یکسان وعده بهشت می‌دهد و هر دو را در اقام نماز، اعطای زکات و اصلاح جامعه اسلامی در قالب امر به معروف و نهی از منکر مسئول می‌شمارد (توبه: ۷۱ و ۷۲) و بر ایمان، تسلیم، صداقت، صبر، خشوع و عفت زن و مرد

ارزش یکسانی قائل است (احزاب: ۳۵). رسول خاتم (ص) در جامعه‌ای که زن عنصری پست و همچون کالا قلمداد می‌شد، دست به یک انقلاب عظیم سیاسی-فرهنگی زد و در چند نوبت، همچون بیعت عقبه که قبل از هجرت انجام گرفت و نیز در فتح مکه با زنان بیعت نمود (معین الاسلام، ۱۳۸۹: ۲۲-۲۳). ملاک برتری زن و مرد در پیشگاه خداوند، تقوا معرفی شده است. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ». ای مردم ما شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را ملت ملت و قبیله قبیله گردانیدیم تا با یکدیگر را بشناسید؛ گرمی‌ترین شما نزد خداوند با تقواترین شماست؛ خداوند دانا و گواه است.» (حجرات: ۱۳).

در تاریخ اسلام زنان زیادی بوده‌اند که در کنار رسول خدا (ص) در عرصه سیاست و جهاد هر نقشی برای آنها تناسب داشت ایفای وظیفه می‌کردند. بر اساس روایات به هنگام ظهور امام زمان (ع) زنان نیز به تناسب جسمی و روحی خود در کنار امام زمان (ع) نقش دارند و حضور فعال پیدا می‌کنند. بر حسب بعضی روایات، هنگامی که امام زمان (ع) قیامش را آغاز می‌کند. تعداد ۱۲ هزار نفر نیرو از میان مردان و ۷۸۰۰ نفر از میان زنان، نیروهای آماده به خدمت در محضر امام زمان علیه السلام هستند و روایات دیگری هم وجود دارد که از بین ۳۱۳ نفر یاران خاص امام زمان علیه السلام ۵۰ نفر از زنان هستند. بانوان محترم و خانواده‌هایی که منتظر ظهور امام زمان (ع) هستند، باید در راه آماده سازی خویش، جهت درک شخصیتی که لیاقت حضور در محضر امام زمان (ع) و سربازی در اردوگاه و ارتش امام زمان (ع) را پیدا کرده در خود آمادگی فراهم نمایند، غفلت سزاوار نیست. هر چه زودتر باید در جهت اصلاح خود برآیند تا بتواند لیاقت عضویت پیدا کند (فیاضی، ۱۳۸۷: ۱۷۹-۱۸۰).

۳.۱.۲. شناخت امام عصر خویش و یاد او

مهمترین تکلیفی که هر شیعه منتظر بر عهده دارد، شناخت امام زمان خویش است. در روایات بسیاری که از طریق شیعه و اهل سنت از پیامبر اکرم (ص) نقل شده، اهمیت این موضوع را نشان می‌دهد. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «مَنْ مَاتَ وَ لَمْ يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مَيِّتَةً جَاهِلِيَّةً». هرکس بمیرد و امام زمان خود را نشناسد، به مرگ جاهلی مرده است» (ابن بابویه، بی تا: ۴۰۹). مرگ جاهلی یعنی مردن بدون شناخت خدا و رسول خدا (ص) و اگر معرفت خدا و رسول به معرفت امام زمان (ع) منتهی نشود به حال انسان فایده‌ای ندارد و او را دیندار نمی‌کند. در اسلام، مردم به اعتقاد به خدا، پیامبر و جانشینان پیامبر

دعوت شده‌اند که امام مهدی (عج) آخرین جانشین رسول خداست که هر مسلمانی مکلف است پس از شناخت او امامتش را بپذیرد و مطیع او باشد. در متون دینی شناخت امام جایگاه بسیار مهمی دارد و اساس سعادت دنیا و آخرت دانسته شده است. در روز قیامت هم هر امت و گروهی به دنبال امامی که آن را پذیرفته است خواهد رفت، قرآن کریم می‌فرماید: «يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ» روز قیامت هر گروهی را با امام و پیشوای خود فرا می‌خوانیم.» (اسراء: ۷۱).

امام جعفر صادق (علیه السلام) در مورد کمترین حد معرفت امام می‌فرماید: «أَدْنَى مَعْرِفَةِ الْإِمَامِ أَنَّهُ عِدْلُ النَّبِيِّ إِلَّا دَرَجَةَ النَّبَوَةِ وَ وَاوْرَثُهُ وَ أَنَّ طَاعَتَهُ طَاعَةُ رَسُولِ اللَّهِ وَ التَّسْلِيمُ لَهُ فِي كُلِّ أُمُورٍ الرَّدُّ إِلَيْهِ وَ الْإِخْتِاطُ بِقَوْلِهِ» پایین‌ترین حد معرفت امام این است که او هم‌تا و عدل پیامبر (ص) است مگر در نبوت، وارث آن حضرت می‌باشد و اطاعت از امام اطاعت از خدا و رسول خداست و تسلیم شدن به او در هر کار، و ارجاع دادن هر چیزی به ایشان و تمسک به قول او.» (مجلسی، ۱۴۴۰: ۳۶/۴۰۶). فلسفه آفرینش انسان، رسیدن به مقام معرفت خداست و این معرفت حاصل نمی‌شود مگر اینکه نسبت به امامان معصوم (ع) معرفت داشت؛ چرا که امامان معصوم (ع) آیینه تمام‌نمای حق و واسطه شناخت خدا هستند. اگر کسی به حقیقت صفات و ویژگی‌های امام عصر (عج) و نقش و جایگاه آن حضرت در عالم هستی واقف باشد و بداند که همه نعمت‌ها به یمن و برکت ایشان است دیگر هرگز از یاد و نام آن حضرت غافل نمی‌شود. به راستی وقتی آن امام مهربان‌امت، همیشه و همه جا به حال شیعیان خود نظر دارد و لحظه‌ای آن‌ها را از یاد نمی‌برد، آیا رواست که دلدادگان روی او به دنیا سرگرم شوند و از یاد آن عزیز غافل باشند. راه و رسم محبت و دوستی آن امت که او را بر خود و دیگران مقدم بدانند. وقتی بر سجاده دعا می‌نشینند، از او آغاز نمایند و برای سلامتی و فرج آن حضرت دعا کنند، که آن بزرگوار خود فرمود: «أَكْثَرُ الدُّعَاءِ بِتَعْجِيلِ الْفَرَجِ فَإِنَّ ذَلِكَ فَرَجُكُمْ» برای تعجیل فرج زیاد دعا کنید، زیرا همین دعا کردن، فرج و گشایش شماست (صدوق، بی تا: ۲/۴۸۵).

از زیباترین جلوه‌های یاد امام مهدی (عج) در زندگی منتظران ظهورش، آن است که هر روز با خواندن دعای عهد با او تجدید عهد کرده، پیمان وفاداری ببندند و استواری خود را بر آن عهد اعلام کنند. اگر کسی پیوسته این عهد را بخواند، هرگز به سستی گرفتار نمی‌شود و در تحقق آرمانهای امام خود و زمینه‌سازی برای ظهور آن بزرگوار، لحظه‌ای از پای نمی‌نشیند و شایسته حضور در میدان یاری آن ذخیره الهی خواهد بود (بالادستیان و

همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۵-۱۴۴). پس اگر زن منتظر در شناخت امام، هدف و راه او محکم باشد و به معرفت اصلی رسیده باشد، در شناخت و معرفت فرزند و جامعه تأثیرگذار خواهد بود و می‌تواند یکی از تکالیف خود را به انجام رساند.

۳.۱.۳. تهذیب نفس

پاک‌سازی درون از صفات پلید و زیور دادن آن به اخلاق نیک؛ در هر زمان واجب است. اما در زمان غیبت حضرت ولی‌عصر (عج) بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. اهمیت آن به قدری زیاد است که خداوند می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا. هر کس نفس خود را پاک و تزکیه کرده، رستگار شده؛ و آن کس که نفس خویش را با معصیت و گناه آلوده ساخته، نومید و محروم گشته است.» (شمس: ۹ و ۱۰).

پس یکی دیگر از وظایف مهم هر شیعه بر عهده دارد، پیراستن خود از خصایص ناپسند و آراستن خود به اخلاق نیکو است. در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ، فَلْيَنْتَظِرْ، وَلْيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاصِ، وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ. هر کس دوست می‌دارد از یاران حضرت قائم (ع) باشد، باید که منتظر باشد، در این حال به پرهیزگاری و اخلاق نیکو رفتار نماید، در حالی که منتظر است.» (نعمانی، ۱۳۴۲: ۲۰۰). امام عصر (عج) نیز با توجه به ناگهانی بودن امر ظهور همه شیعیان را در زمان غیبت به انجام اعمال پسندیده و دوری از اعمال ناپسند فراخوانده، می‌فرماید: «فَلْيَعْمَلْ كُلُّ امْرِئٍ مِنْكُمْ بِمَا يُقْرَبُ بِهِ مِنْ مَحَبَّتِنَا وَ لِيُتَجَنَّبَ مَا يُدْنِيهِ مِنْ كِرَاهَتِنَا وَ سَخَطِنَا، فَإِنَّ أَمْرَنَا بَعْتَةٌ فَجَاءَةٌ حِينَ تَنْفَعُهُ تَوْبَةٌ وَ لَا يُنْجِيهِ مِنْ عِقَابِنَا نَدْمٌ عَلَى حَوْبَةٍ. پس هر یک از شما باید آنچه را موجب دوستی‌ها می‌شود، پیشینه خود سازد و از هر آنچه موجب خشم و ناخشنودی ما می‌گردد دوری گزیند، زیرا فرمان ما به یکباره و ناگهانی فرا می‌رسد و در آن زمان، توبه و بازگشت برای کسی سودی ندارد و پشیمانی او را از کیفر ما به خاطر گناهش نجات نمی‌دهد (طبرسی، بی تا: ۲/۵۶۹). بنابراین مؤمنی که منتظر آمدن مولایش می‌باشد، هر قدر که انتظارش شدیدتر است، تلاشش در آمادگی برای زمینه‌سازی ظهور آن حضرت به وسیله پرهیز از گناه و کوشش در راه تهذیب نفس بیشتر می‌گردد. لذا امامان معصوم (ع) به پاکیزگی صفات و مقید بودن به انجام طاعات امر فرموده‌اند (مجموعه نویسندگان، ۱۳۸۴: ۳۰۴).

۳.۱.۴. حجاب و عفاف

«حجاب» از احکام ضروری اسلام است، چرا که هم قرآن مجید به آن تصریح کرده و هم روایات بسیاری بر وجوب آن گواهی می‌دهد. دستورهای اسلام به زمان خاص و افراد خاصی محدود نمی‌باشد. مسأله حجاب و پوشش بانوان از جمله این دستورها است که بی‌شک مخصوص همه زمان‌ها می‌باشد. خداوند در سوره احزاب از پیامبر خواسته است تا همسران و دختران خود و نیز همسران اهل ایمان را به رعایت و حفظ نوعی از پوشش دعوت کند تا از این رهگذر مورد اذیت قرار نگیرند. «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُؤَدِّعُكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِئِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا: ای پیامبر، به همسران و دختران و زنان مؤمنان بگو: جلباب‌ها (روسری‌های بلند) خود را بر خویش فرو افکنند، این کار برای اینکه شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند بهتر است؛ خداوند همواره آمرزنده رحیم است.» (احزاب: ۵۹).

(جلباب) یعنی جامعه‌ای سراسری که تمام بدن را بپوشاند و یا روسری و مقنعه مخصوصی که صورت و سر را ساتر می‌شود. می‌فرماید ای رسول خدا، به همسران و دختران و زنان مؤمن بگو که جلباب‌های خود را طوری جلو بکشند که زیر گلو و سینه‌هایشان آشکار نباشد و این پوشاندن بدن به اینکه، این صورت شناخته شوند که اهل عفت و حجابند نزدیکتر است، در نتیجه وقتی مردان بدانند آنها اهل حجاب هستند، دیگر ایشان را اذیت و آزار نمی‌کنند و اهل فسق و فجور متعرض آنها نمی‌شوند (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۳۲۶-۳۴۰). «عفاف» حالتی درونی و نفسانی است که غرایز را تعدیل و تحت کنترل خود در می‌آورد، می‌توان گفت حجاب نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد عفاف، (عفاف در پوشش) باعث تعدیل غریزه جلوه‌گری در زنان می‌باشد. در عفاف از زن خواسته شده، ارزش وجودی خود را شناخته و خود را ملعبه دست نامحرم نسازد و از سوی دیگر همگان را به چشم‌پوشی از نامحرم دستور می‌دهد تا همه دست به دست هم نهاده و عفاف اجتماعی را حفظ کنند (دیانی تیلکی، ۱۳۹۰: ۱۲۸).

وظیفه پوشش که اسلام برای زنان مقرر کرده است بدین معنی نیست که از خانه بیرون نروند. پوشش در اسلام این است که زن در معاشرت خود با مردان بدن خود بپوشاند و به جلوه‌گری و خودنمایی نپردازد. آیاتی، که در این باره هست، چه در سوره مبارکه نور و چه در سوره مبارکه احزاب، حدود پوشش زن و مرد را ذکر کرده است. تنها آیه‌ای که در آن کلمه (حجاب) به کار رفته است مربوط به زنان پیغمبر اسلام است. اسلام می‌خواهد

انواع التذاهای جنسی به محیط خانوادگی و در کادر ازدواج قانونی اختصاص یابد و اجتماع منحصراً برای کار و فعالیت باشد (مطهری، ۱۳۷۹: ۷۳-۷۷). در وضعیت کنونی جامعه که شاهد گسترش الگوهای سبک زندگی غربی هستیم یکی از شیوه‌های مؤثر در نهادینه‌سازی فرهنگ عفاف و حجاب، روش الگویی است. الگوها در ساختار روحی و رفتاری انسان تأثیر بسزایی دارند. استفاده از الگوهای معرفی شده در قرآن کریم و روایات، یکی از شیوه‌های مهم تربیتی است و زن منتظر می‌تواند با معرفی الگوهای اصیل قرآنی و روایی، نقش مهمی در ترویج فرهنگ حجاب داشته باشد. مانند الگوسازی از حضرت زهرا (س)، حضرت مریم و زن فرعون در ابعاد فردی، عبادی، اخلاقی، معاشرت و ارتباطات اجتماعی.

۳.۲. تکلیف زن منتظر در حوزه خانواده

خانواده واحد اصلی جامعه است و زنان در حفظ کانون خانواده نقش کلیدی دارند، آنها امور منزل، نگهداری از فرزندان را انجام می‌دهند و در عین حال با انجام کار در خارج از خانه به اقتصاد خانواده کمک می‌کنند. زن می‌تواند با تربیت فرزندان شایسته و همچنین ترغیب شوهرش به سمت کارهای خوب تأثیر بسزایی در جامعه داشته باشد. بنابراین، صلح، آرامش، موفقیت یا انحراف، نارضایتی، ناپاکی و فساد خانواده و همچنین سرنوشت گروه‌های اجتماعی و افراد جامعه، به زنان آن جامعه بستگی دارد (سلفی، ۱۳۷۸: ۶-۲/۸). در این زمینه امام خمینی (ره) فرموده است: «صلاح و فساد یک جامعه از صلاح و فساد زنان آن جامعه سرچشمه می‌گیرد» (خمینی، ۱۳۹۷: ۱۹۲). با توجه به نقش زن در خانواده، یکی از تکلیف‌های زن منتظر، اهمیت به کانون خانواده و سعی در حفظ این نهاد است. بالاخص در عصر حاضر که مهاجمان فرهنگی، جنگ علیه این نهاد تأثیرگذار را آغاز نموده‌اند و بنا دارند که با تخریب کانون خانواده، به عنوان اصلی‌ترین مرکز انتقال ارزشها، مانع انتقال ارزش‌های دینی و ملی به نسل آینده گردند. در منظر زن مسلمان خردمند، پرداختن به امور خانواده و تربیت فرزندان، مؤثرترین نقش اجتماعی می‌باشد. زن منتظر زمانی خود را در صراط مستقیم و در مسیر عبودیت احساس می‌کند که اصالت را به مادری و همسری دهد و در مواقع ضروری و اقتضاعات خاص، به شرط آسیب ندیدن خانواده، بر برنامه‌های اجتماعی بیرون از خانواده نیز می‌پردازد (معین الاسلام، ۱۳۸۹: ۱۳۴).

۳.۲.۱. زن منتظر در جایگاه همسر

قانون خلقت، زن، مرد را طالب و علاقمند به یکدیگر قرار داده است، اما نه از نوع علاقه‌ای که به اشیاء دارند، علاقه‌ای که انسان به اشیاء دارد از خودخواهی او ناشی می‌شود، یعنی انسان اشیاء را برای خود می‌خواهد. به چشم ابزار به آنها نگاه می‌کند، می‌خواهد آنها را فدای خود و آسایش خود کند. اما علاقه‌ی زوجیت به این شکل است که هریک از آنها سعادت و آسایش دیگری را می‌خواهد، از گذشت و فداکاری درباره‌ی دیگری لذت می‌برد (مطهری، ۱۳۷۹: ۱۶۸).

هنگامی که زن و مرد با یکدیگر پیوند زناشویی می‌بندند و زندگی مشترکی را آغاز می‌کنند، زیربنای جامعه کوچک خانواده بر پایه عشق، محبت، گذشت و فداکاری نهاده می‌شود. رعایت تکالیف، حقوق و اخلاق اسلامی مستلزم آن است که زن و مرد در اطاعت الهی و در عرصه عبودیت یاری‌گر یکدیگر باشند. چنانچه وظایف زن نسبت به همسر همچون آراستگی، محبت، احترام، تبعیت از شوهر، همدمی، گذشت و ایثار، حمایت از شوهر و روحیه سپاسگذاری، عدل محور عبودیت و پرستش خداوند ساماندهی گردد و زن مسلمان نقش همسری خود را به بهترین شکل انجام داده است. زن در جایگاه همسری از منظر قرآن، نقش‌های بسیار مهم در دو ساحت خانواده و جامعه بر عهده دارد که به چند مورد آن اشاره می‌گردد (هاشمی، بی تا: ۴۹/۳):

۱. تداوم بخشیدن نسل آدمی: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً» (نساء: ۱). در این آیه شریفه، پس از آن که خداوند از زوج آفرینی انسانها و چگونگی آن دو در منشأ آفرینش یاد می‌کند، نقش مشترکی برای زن و مرد در تکثیر و گسترش نسل آدمی قائل می‌شود.

۲. عامل آرامش همسر: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» (رم: ۲۱) و از نشانه‌های او اینکه از جنس خودتان همسرانی برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد.

۳. پوشاننده عیب‌ها: «هِنَّ لِبَاسٍ لَكُمْ، انْتُمْ لِبَاسٍ لِهِنَّ... همسرانتان - زنان - لباس شما هستند و شما لباس آنها...» (بقره: ۱۸۷). طبیعت زن به دلیل ظرافت، متقاضی محیط آرام است و طمع پرتوان مرد، تاب و تحمل محیط‌های سخت کاری را دارد. بر همین اساس پیامبر اعظم (ص) در ابتدای زندگی حضرت زهرا (س) و حضرت علی (ع) کارهای داخل منزل را به حضرت فاطمه زهرا (س) و کارهای بیرون را به حضرت علی (ع) واگذار نمود که موجب خرسندی حضرت فاطمه (س) شدف چرا که از برخورد و معاشرت با مردان

معاف شده بود. چنانچه زنی به وظایف اولیه خود در خانه خوب عمل نماید و از همسر خود اطاعت کند و در بیرون از منزل نیز با رعایت حجاب و عفاف در وظایف اجتماعی مشارکت کند، همسر وی نیز می‌تواند به خوبی به وظایف اسلامی خود عمل نماید. زنانی که خود را منتظران حضرت می‌دانند باید در تمامی صحنه‌ها در کنار همسر خود باشند و ضمن تربیت فرزندان صالح در رشد و تعالی دینی همسر خود بکوشند و هم پای ایشان در یاری حضرت حجت (عج) کوشا باشند (مجموعه نویسندگان، ۱۳۸۳: ۲۵).

۳.۲.۲. زن منتظر در جایگاه مادر

موضوع تربیت فرزندان یکی از مباحث بسیار مهم و کاربردی است که می‌تواند سعادت خانواده‌ها و به تبع آن سعادت جامعه را تضمین کند. یکی از کارکردهای زن در خانواده، نقش مادری است. مادری نقشی است که طبیعت و فطرت بر عهده زن گذاشته است، اگر چه زن و مرد هر دو در پرورش و تربیت فرزند مسئولیت دارند ولی سنگینی این کار، بیش‌تر بر دوش مادران است. نقش مادر آدم‌سازی است و اوست که می‌تواند با ایفای درست این نقش، هرچه بیشتر از اصول تربیت فرزند آگاه باشند، مؤمن‌ترند و اسلام اصول لازم در این باره را آموزش داده است. روایات معصومین (ع) و سیره آنان بهترین دستمایه تربیت فرزندان صالح است. توحید اسلام به مراقبتهای ویژه در دوران بارداری و پس از تولد فرزند و سفارش به تغذیه کودک از شیر مادر، ابراز عواطف و محبت به فرزند همه و همه در همین مسیر است (یوسفیان، ۱۳۸۷: ۷۵-۸۰).

زنان جامعه منتظر، ضمن اینکه خود را در زمره منتظران واقعی قرار می‌دهند، باید برای پرورش نسل منتظر نیز ساز و کارهای مناسبی فراهم نموده و جامعه را در جهت تحقق این هدف آگاه سازند. در این راستا، برای اینکه بتوانند نسل امروز را با اهداف و آرمان‌های مهدوی آشنا کنند باید ساز و کارهای تربیت نسل منتظر را با تکیه بر قرآن و عترت، شناخت آنها را با فهمی عمیق بیان نمود. معرفی دقیق و عالمانه امامان و بیان سیره و مقام و منزلت آنان تأثیر بسزایی در تربیت فرزندان دارد. البته در این راه باید از خداوند یاری خواست (نصوری، ۱۳۹۲: ۱۶۸). همانند امام سجاد(ع) که عرض کردند: «عنی علی تربیه اولادی...خدایا! مرا در تربیت فرزندانم یاری کن...» (صحیفه سجاده، ۱۳۸۹: ۲۵).

به چند مورد از ساز و کارهای تعلیم و تربیت نسل منتظر که لازم است مادر منتظر نسبت به آن شناخت و آگاهی کافی داشته باشد اشاره می‌گردد:

۱. تقویت باورهای دینی: «برای اینکه انسان بتواند اعمال و رفتار درست بروز دهد، باید زیربناهای فکری و معرفتی‌اش استوار گردد؛ یعنی تا شناخت درست و باور عمیق نسبت به مبانی اعتقادی خود (بخصوص توحید) نداشته باشد کمتر هنجارپذیر شده و به سمت کمالات واقعی خود حرکت می‌کند. پس رشد فکری و اخلاقی بشر، مرتبط با تعمیق باورهای دینی و آشنایی با آغاز و فرجام خود و حاملان وحی (انبیاء) و راهبران طریق (امامان) است. همانگونه که مهمترین برنامه رسول خدا(صلی الله علیه) جایگزینی توحید، به جای شرک بود، آن هم با تغییر در باورهای اعراب جاهلی در عصر ظهور نیز تقویت بنیان‌های فکری و اعتقادی مورد توجه خاصی خواهد بود.» (کارگر، ۱۳۸۷: ۹۵) امام جعفر صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «لا یبقی فی الارض الا نودی فیها شهاده لا إله إلا الله. هنگامی که او قیام می‌کند زمین باقی نمی‌ماند، مگر آنکه گلبانگ توحید در آن بلند گردد.» (مجلسی، ۱۴۴۰: ۲/۳۴۰).

۲. کنترل و نظارت: برای اینکه بتوان رفتار انسانها را اصلاح کرد، باید برنامه‌ای پایدار و اثرگذار برای او ارائه نمود و در ضمن آن، نظارت جامع بر رفتار وی داشت. علاوه بر این باید بر حسن اجرای برنامه‌های تربیتی و اصلاحی، مراقبت جدی داشت و در صورت ضرورت، از مکانیسم «انذار» و «تنبیه» استفاده کرد. همچنین در اجرای دستورات دینی جدیت به خرج داد و در برابر طغیان و قانون‌شکنی کوتاه نیاید. این نظارت جامع از هنجارشکنی و افسادگری در عصر ظهور جلوگیری می‌کند و از طرفی منجر به اجرای دقیق حدود الهی بر روی زمین می‌شود (کارگر، بی تا: ۱۲۵). «... لا یقوع احد فی ولایته بسوط الا فی حدّ ... . در دوران ولایت او جز به هنگام اجرای حدود الهی، کسی مورد ضرب قرار نمی‌گیرد.» (کامل سلیمان، بی تا: ۲/۶-۳).

۳. ذکر فضایل اهل بیت و فرهنگ آنان: اگر شخصیت، فضیلت، فکر و فرهنگ امامان معصوم (ع) را بشناسند به آنان علاقه پیدا می‌کنند این علاقه به تبعیت و

همسویی می‌کشد. امام رضا (ع) در حدیثی فرمودند: «فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مُحَاسِنَ كَلَامِنَا لَا تَبْعُونَا. پس اگر مردم زیبایی‌های سخن ما را بدانند، بی‌گمان از ما پیروی می‌کنند.» (صدوق، ۱۳۷۴: ۶۹/۱/۳۰۷). اینکه چگونه نسل نو را با فرهنگ اهل بیت آشنا کرده نکته ظریفی است و باید از تکنیک هنری استفاده کرد. در عرضه محتوای کلام ائمه (ع) به نسل امروز کار رسانه‌ها در این جهت مهم است و متأسفانه ضعیف عمل می‌شود. نوشتن و سرودن درباره فضایل و خوبیهای ائمه و ترویج آنها میان نسل نو، محبت می‌آورد (محدثی، ۱۳۹۶: ۴۵).

۴. توجه به عنایات اهل بیت (ع): پیروان و دوستداران اهل بیت (ع)، مورد عنایت و توجه خاندان پیامبرند. توجه داشتن و توجه دادن به این عنایت و محبت و تکریم، محبت آنان را در دل‌ها ایجاد می‌کند یا می‌افزاید. اهل بیت هوادارانشان را دوست دارند و آنان را شاخ و برگ درختی می‌دانند که به خودشان مربوط می‌شود، در دنیا گرفتاری‌هایشان را حل می‌کنند، در آخرت از آنان شفاعت می‌کنند و محبتان خویش را از یاد نمی‌برند (محدثی، ۱۳۹۶: ۴۶). در این زمینه امام صادق (ع) فرمودند: «... و عرفنا شیعتنا کعرفان الرجل اهل بیته. ما شیعیان خود را می‌شناسیم، همانگونه که یک فرد، خانواده خود را می‌شناسد.» (مجلسی، ۱۴۴۰: ۱۴۶). با توجه به پیچیدگی تربیت در عصر حاضر و همچنین تلاش بی‌وقفه مهاجمان فرهنگی برای تخریب فرهنگ مهدوی و جلوگیری از اشاعه این فرهنگ، اهتمام جدی مادران و آشنائی آنان با ساز و کار تربیت نسل مهدوی را می‌طلبد. لذا بدون بهره‌گیری از آداب و دستورات دین، نمی‌توان در تربیت نسل منتظر که یکی از مهم‌ترین تکلیف‌های یک مادر منتظر است، موفق بود.

۴. نتیجه‌گیری:

از رهگذر تحلیل و بررسی عنوان «تکلیف زنان در جامعه منتظر امام مهدی (عج) از منظر آیات و روایات» نتایج ذیل بدست آمده:

۱. در مورد وظایف شیعیان در دوران غیبت امام زمان (عج) موارد زیادی بیان شده که مهمترین آنها شناخت و معرفت امام عصر خویش و یاد اوست.

۲. مسئولیت زن منتظر سنگین تر از سایر افراد است. بر اینکه از یک طرف دغدغه خودسازی دارد و از طرف دیگر باید برای اصلاح خانواده بکوشد.

۳. مهم ترین مسئولیت زن منتظر تربیت نسل منتظر است و همچنین در رشد و تعالی دینی همسر خود نیز می تواند مؤثر باشد.

۴. زنان منتظر ابتدا خود باید عامل به دستورات دینی باشند پس با انتقال ارزشهای دینی به فرزندان و تربیت نسل منتظر در راستای زمینه سازی ظهور امام عصر خویش گامی اساسی داشته باشند.

۵. علاوه بر نهاد خانواده که رکن اصلی شکل گیری شخصیت فرد در جامعه است، مدرسه نیز به عنوان نهاد تربیتی و آموزشی نقش بسزایی در شکل گیری شخصیت فرزندان دارند؛ با توجه به اینکه فرزندان در بیشترین بازه زمانی با پیام های مستقیم و غیرمستقیم نهادهای آموزشی رو به رو هستند. بنابراین والدین باید در انتخاب نهادهای آموزشی دقت کافی داشته باشند.

۶. اگر زن و مرد، پایه یک خانواده مهدی یاور را بنا گذارند و در تربیت فرزندان از آداب و دستورات دین استفاده کنند، قطعاً فرزندان منتظر و مهدوی یاور نیز خواهند داشت که زمینه ساز ظهور می شوند.

منابع:

❖ قرآن کریم

❖ صحیفه سجادیه، مترجم: حسین انصاریان، تهران: انتشارات پیام آزادی، چاپ بیست و هفتم، ۱۳۸۹.ش.

۱- ابن بابویه، محمدبن علی (۱۴۰۴)، **عیون اخبار الرضا (ع)**، بی جا: انتشارات موسسه الاعلمی للمطبوعات.

۲- _____ (بی تا)، **کمال الدین و تمام النعمه**، ترجمه: منصور پهلوان، قم: انتشارات مسجد جمکران.

۳- بالادستیان، محمدمامین؛ حائری، پدram؛ یوسفیان، مهدی (۱۳۹۷)، **نگین آفرینش (۱)**، قم: انتشارات حضرت مهدی موعود (عج).

۴- خمینی، روح الله (۱۳۹۷)، **صحیفه**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۵- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، **لغت نامه**، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.

۶- دیتانی تیلکی (۱۳۹۰)، **سمیه، معنای عفاف و حجاب در قرآن**، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی البرز(حوزه هنری).

۷- سلفیاء، پروین (۱۳۷۸)، **دیدگاههای امام خمینی در مورد جایگاه زن**، کنگره بین المللی جایگاه و نقش زن.

۸-

۹- صفری، رومینا (۱۳۹۸)، **«وظایف زن منتظر در جامعه امروز»**، نهمین جشنواره علامه حلی (ره).

۱۰- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)، **تفسیر المیزان**، قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی.

۱۱- طبرسی، احمد بن علی بن ابی طالب (بی تا)، **الاحتجاج**، بی جا.

- ۱۲- عظیمی، زهرا (۱۳۸۶)، **نگاهی به حقوق زن در اسلام**، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی.
- ۱۳- فیاضی، مفید (۱۳۸۷)، **ذکر نور در حضور مشتاقان ظهور**، قم: مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم.
- ۱۴- قاسمی منفرد، مهدی (۱۳۸۹)، **ملکوت زمان در ارتباط با حضرت ولیعصر (عج)**، تهران: فرهنگ مکتوب.
- ۱۵- کارگر، رحیم (۱۳۸۷)، **تعلیم و تربیت در عصر ظهور**، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود.
- ۱۶- _____ (بی تا)، **دوازده گفتار مهدوی**، قم: مرکز تخصصی مهدویت.
- ۱۷- کامل سلیمان (بی تا)، **یوم الخلاص**، بی جا.
- ۱۸- مجلسی، محمدباقر (۱۴۴۰)، **بحارالانوار**، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- ۱۹- مجموعه نویسندگان (۱۳۸۳)، **آئین انتظار**، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- ۲۰- محدثی، جواد (۱۳۹۶)، **راهنمای ایجاد محبت اهل بیت (ع) در نوجوانان و جوانان**، قم: بوستان کتاب، چاپ چهاردهم.
- ۲۱- مصطفوی، حسن (بی تا)، **التحقیق فی کلمات القرآن**، بی جا.
- ۲۲- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹)، **مسئله حجاب**، تهران: انتشارات صدرا، چاپ پنجاه و دوم.
- ۲۳- _____ (۱۳۷۴)، **نظام حقوق زن در اسلام**، بی جا.
- ۲۴- معین الاسلام، مریم؛ غلامی، علی (۱۳۸۹)، **زن منتظر و منتظرپروری**، قم: انتشارات مولف، چاپ بیست و سوم.
- ۲۵- میرزایی، کاظم (۱۳۹۰)، **عفاف و حجاب و نقش آن در توسعه امنیت روانی و رفتاری در اجتماع**، البرز: سازمان تبلیغات اسلامی (حوزه هنری).

۲۶- نصوری، محمد رضا (۱۳۹۲)، قرآن، امام مهدی(ع) و زنان، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج).

۲۷- نعمانی، محمد ابراهیم (۱۳۴۲)، الغیبه، بی جا.

۲۸- هاشمی، سیدحسن (بی تا)، قرآن و نقش تربیتی مادر در خانواده، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۲۹- یوسفیان، نعمت الله (۱۳۸۷)، مدیریت در خانه و خانواده، قم: انتشارات زمزم هدایت (وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی).

<https://www.hadithlib.com>

<https://www.mahdi313.org/page.php>

<https://www.hedayatgav.i>

<https://www.hawzah.net>